

Жулиета ГЮЛЕВА

Регионален исторически музей – В. Търново, България

КОЛИЧЕСТВЕНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ХАМАМИТЕ В ГРАДОВЕТЕ ОТ ДНЕСНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XVI–XVII В.

Zhulieta GYULEVA

Regional museum of history Veliko Tarnovo, Bulgaria

QUANTITATIVE CHARACTERISTIC OF THE HAMAMS IN THE PRESENT DAY TOWNS OF BULGARIA DURING THE 16th – 17th C.

Together with the mosques, hamams are among the most characteristic Muslim public buildings. Usually they were part of an architectural complex – imaret. In addition to the Friday mosque and a number of commercial buildings, there was also a hamam in the urban center. Their place and importance in the architectural and urban planning of the settlements has not been studied yet.

In this study we look at the issue of the number of hamams in some Bulgarian towns during XVI–XVII c., what is due to, whether it is permanent or not, and how much it is related to the size and the population of the cities. Since they are part of a vast empire, they must to be placed in any case in the context of the other Ottoman provinces. This will allow the question to be answered if there is a difference between them or the things are identical.

Keywords: hamams, Bulgarian lands, Ottoman period, quantitative characteristic.

Редом с джамиите, хамамите се нареждат сред най-характерните мюсюлмански обществени сгради. Освен чисто хигиенна, имат ясно изразена социална функция – те са място за почивка и развлечение, в тях се извършват празнични обреди. В архитектурно отношение обикновено са част от комплекс. В централното градско ядро, освен задължителната петъчна джамия и определен брой търговски сгради, неизменно има и хамам. Въпреки наличието на няколко монографии и значително количество статии върху обществените бани, акцентът обикновено пада върху типове и архитектурните особености на единични примери (Eyice 1960: 99–122; Göktürk 1963: 3006–3009; Giarelis et al. 2007: 1–9; Гюлева 2012: 85–98 и др.) или върху група хамами в даден градски център или район (Erken 1975: 403–419; Dündar 2004: 161–184; Haskan 1995; Çakmak 2002; Kanetaki 2004: 81–110; Иванов 1963: 59–74; Сиркаров 1965: 127–147 и др.). Мястото и значението им в архитектурно-градоустройствения план на селищата все още не са достатъчно изследвани, за разлика от тези на мюсюлманските култови сгради например, чиято първостепенна роля за формирането на градските централни ядра и махали е отдавна доказана. Този въпрос е в

тясна връзка с броя на хамамите в отделните градове, въпреки че не се обръща достатъчно внимание на какво се дължи той, постоянен ли остава или не, как и доколко е обвързан с големината на градовете и броя на населението и т.н. Настоящото изследване е опит да се проследят тези процеси в българските земи през XVI–XVII в. Не бива да се забравя, че те са част от огромна по мащаб и империя, поради което трябва във всеки случай да бъдат поставени в контекста на останалите османски провинции. Това ще позволи да се отговори на въпроса има ли разлика между тях, или се наблюдава идентичност.

Несъмнено отговорите са свързани с многостранни аспекти от живота на градовете, нивото на сведения и проучвания, свързани с банската култура и много др. Трябва да се отбележи, че значителен брой османски обществени сгради у нас, сред които и хамами, са унищожени скоро след Освобождението или през периода на комунистическия режим. В повечето градове вече няма нито един пример за този тип османска архитектура. Другаде той е сведен до минимум, а всичко това ни лишава от възможността за пълноценното проучване на хамамите. Все пак, при обръщане към въпроса за техния брой в отделните градски средища, най-много данни дават писмените извори. Безспорно официалните се считат за по-надеждни, въпреки че невинаги може да получим конкретна информация по въпроса. Голямото им количество и разнообразие заедно с тяхната фрагментарност съществено затруднява подобен род изследвания. Много сведения от такъв характер се съдържат в пътеписа на Евлия Челеби, който посочва броя на хамамите в над 30 града у нас. Макар и да подхожда с известна предпазливост, предвид характера на този тип извори, той дава възможност за проследяване, съпоставяне и анализ на информацията не само за селищата от нашите земи, но и за останалите османски провинции.

Иджмал регистър на тимари, зиамети, хасове, мукатаи, мюлкове, вакъфи, чифлици и крепости по територията на еялета Румели, датиран основно в рамките на 1523–1530 г., дава известна информация за броя на баните в редица градове от българските земи. В много от тях е посочена само една баня – в Нова Загора, Чирпан, Казанлък, Търново, Ловеч, Шумен, Провадия и др. (370 numaralı 2002: 31–32, 41, 47–49). С един хамам по това време са още градове като Айтос и Карнобат. С два хамама във въпросния опис са отбелязани Видин и Татар Пазарджик, Стара Загора – с пет, а Пловдив и Плевен – с четири (370 numaralı 2001: 51, 53; 370 numaralı 2002: 46, 49, 51).

Прави впечатление, че градовете, отбелязани с по един хамам, имат малък брой махали, който се движи от четири-пет в Елхово и Чирпан, докъм седем-осем в Нова Загора и Хасково. Въпреки че Ловеч и Търново имат повече махали, броят на мюсюлманските е едва три в Ловеч, а в Търново – девет (370 numaralı 2002: 31–48). Градовете с два и повече хамама имат повече махали, както и по-голяма мюсюлманска общност. Така например Видин е отбелязан с 29 махали, от които девет, подобно на Търново, са мюсюлмански. По-големият брой на хамамите във Видин очевидно се дължи на факта, че е

център на санджак, макар и неголям, както и на значителния османски гарнизон в него и на доста по-голямата, в сравнение с Търново, мюсюлманска общност, както показва същият регистър (370 numaralı 2002: 48–51).

Въпреки че махалите в Татар Пазарджик и Плевен не са много – съответно седем и девет, те се оформят като селища със значителна мюсюлманска общност, като в Плевен например тя е по-голяма дори от тази във Видин (Гюлева 2014: 119). Развитието на Татар Пазарджик, увеличаването на населението и мюсюлманските обществени сгради, в това число и на баните, се проследяват въз основа на различни по дата официални извори. Те показват, че през втората половина на XV в. той е малко градче, състоящо се от шест мюсюлмански махали с около 105 ханета, петъчна джамия и хамам. Нарастването му личи от построяването на имарет, втора петъчна джамия, завие и медресе в началото на XVI в. (Бойков 2013: 188–201), а в регистъра от 1523/30 г., както вече коментирахме, са отбелязани два хамама (370 numaralı 2001: 52–53). През втората половина на века броят на мюсюлманските обществени сгради, на населението и на градската територия продължава да расте (Бойков 2013: 226, 232–233). Построен е известният кервансарай на Ибрахим паша, което показва нарастване на значението на града най-вече в търговско-икономическо отношение. Броят на хамамите по това време нараства на три, толкова са отбелязани и от Евлия Челеби (Бойков 2013: 208–210, 223–224).

Значително по-голям е броят на мюсюлманските махали в София, Пловдив и Стара Загора. През 1523/30 г. в Ески Заара са отбелязани 18 мюсюлмански махали с 497 ханета и 192 неженени (Şahin et al. 1990: 28–29; 370 numaralı 2001: 49). По това време вече са изградени пет обществени бани, едната от които е двойна¹ (370 numaralı 2001: 49; Şahin et al. 1990: 31; Kiel 1990: 91). През 1570 г. броят на джамиите нараства на пет, месджидите са около 12, а населението възлиза на над 700 мюсюлмански ханета и 28 неженени плюс малка християнска общност (Şahin et al. 1990: 31). През XVII в. Евлия Челеби също посочва 17 мюсюлмански култови сгради, както и петте хамама.

Излишно е да се коментира значението на Пловдив, което личи преди всичко от първостепенното му място в административната система като център на бейлербейство Румели, от данните за броя на населението и мащабната строителна дейност, разгърната в него. Задоволяването на обществените нужди на многобройната мюсюлманска общност предопределя строежа както на голям брой култови и други по вид обществени сгради, така и на хамами. Официалните сведения показват, че още до 40-те години на XV в. в града има два хамама, а мюсюлманската общност бе значителна (Бойков 2013: 323). През втората половина на века е построен Чифте хамам (Бойков 2013: 70, 85). Предполага се, че към края на XV в. или в самото начало на XVI в. е построен четвърти хамам, известен като Кадъаскер хамам (Бойков 2013: 113). В описа

¹ Банята беше частично разкопана и проучена съвсем наскоро.

от 1523/30 г. също са отбелязани четири хамама. По това време градът има 33 махали, 29 от които са мюсюлмански (370 numaralı 2001: 51). В началото на XVII в. са построени още две бани (Воуков 2013: 156, 159–161).

Обемистото Сеяхатнаме на Евлия Челеби съдържа информация, която позволява пространно изследване на много аспекти, свързани с градовете в Османската империя. Той посочва по един хамам в почти половината от градовете в българските земи, въпреки че по това време не са малко тези с по два и повече. Част от тези градове, като Нова Загора, Елхово, Чирпан, Хасково и др., споменати през 1523/30 г. с една баня, остават такива до посещението на османския пътешественик век по-късно (Гаджанов 1909: 683; Димитров 1972: 35–36, 82). Сред тях той отбелязва още Разград, Свиленград, Асеновград и т. н. (Гаджанов 1909: 653, 708; Димитров 1972: 286). Тук е мястото да се отбележи, че за описаните от пътешественика градове с по един хамам няма данни от друго естество те да са били повече до времето на неговото посещение. Добре известно е, че градове като Нова Загора, Разград, Айтос, Карнобат и др. имат само по един хамам през целия османски период (Гюлева 2014: 253–256, 259–260; Сиркаров 1965: 130–141; Kiel 1990: 92–93, 107).

Друга част от градовете, отбелязани в изворите с една баня през първата половина на XVI в., като Казанлък, Провадия, Ловеч и др., са описани от Челеби вече с по две (Гаджанов 1909: 651; Димитров 1972: 36, 50). Про анализиране на данните за тях става ясно, че това се дължи на нарастване броя на населението, най-вече на мюсюлманския елемент, на махалите и градската територия (Гюлева 2014: 138–140, 170–175). За повече градове има данни, че са с по три бани, като Хаджиоглу Пазарджик, Ямбол, Силистра, както и коментирания вече Татар Пазарджик (Гаджанов 1909: 664, 670, 691; Димитров 1972: 35). Увеличава се броят на баните в София и Пловдив. Голям е той и в Никопол и Кюстендил, съответно 10 и 12 (Гаджанов 1909: 658; Darlı, Kahraman 2006: 502; Kahraman 2010: 785).

Налага се наблюдението, че има пряка връзка между броя на населението, респективно на големината и значението на града, и броя и вида на обществените сгради в него, в това число и на хамамите. Градовете с една баня попадат в групата на малките градове с население от няколкостотин до около 2000 души, според предложената от Н. Тодоров типология на т.нар. балкански градове (Тодоров 1972: 29–31). Броят на махалите в тях обикновено достига 7–8, а останалите обществени сгради се свеждат до една джамия и няколко месджида, 2–3 хана, 100–200 дюкяна, няколко мектеба, т.е. един минимум от сгради, характерни и по брой, и по вид за този тип градове. Сгради като безистени например, които са характерни за по-големите и развити градски центрове, липсват напълно (Гюлева 2014: 278–279).

Очевидно е, че за периода XVI–XVII в. много от градовете увеличават своето население и преминават от групата на малките в тази на средните или от средните в тази на големите според въпросната типология. Броят на техните махали и обществени сгради, включително и хамами, е по-голям. Наред с

това в тях има повече търговски сгради, като ханове, безистени, кервансарай, специализирани пазари и др. В Ямбол например Евлия Челеби посочва 17 джамии, 3 медресета, 3 хамама, 6 хана, 5 текета, 11 мектеба и 1 безистен (Димитров 1972: 80–81). Градове като Стара Загора и Пловдив попадат в групата на големите градове, а Никопол – в тази на най-големите на Балканите. Броят на хамамите при тях далеч надминава два-три, като достига осем-десет. Що се отнася до Кюстендил, за значителния брой на неговите бани значение имат най-вече природните дадености на града и региона като цяло и тяхното максимално оползотворяване.

При сравнение на броя на хамамите в градовете у нас с тези от останалите балкански предели става ясно, че ситуацията е аналогична. В малките градчета от типа на Ферес/Фереджик, Драма, Ресен, Куманово, Тиквеш, Мангалия, Черна вода и др., които са с до 7–8 махали, има по един хамам, а останалите обществени сгради включват неголям брой мюсюлмански култови сгради, 1–2 медресета и мектеб, 1–2 текета, няколко хана, както и стотина-двеста дюкяна (370 numaralı 2001: 47; Kahraman 2011a: 74, 119; Kahraman 2011b: 719, 723–724; Kahraman 2010: 779). Въпреки че в Прилеп например има 44 махали, едва 8 са мюсюлмански, а обществените сгради включват малко на брой джамии и един хамам (370 numaralı 2001: 57).

В малко по-големите градски селища като Гюмюрджина, Сидерокапса, Кратово, Охрид, Диметока, Вардар Йениджеси, Бабадаг, Елбасан през XVI–XVII в. има по 2–3 хамама (370 numaralı 2001: 46; Kahraman 2011b: 694–697, 713–715; Kahraman 2011a: 72, 169). Броят на махалите в тях се движи между 12 и 18, толкова на брой са и мюсюлманските култови сгради, няколко медресета, около 6–7 мектеба, 2–3 имарета, до или над 10 хана, около 400 дюкяна и в някои от тях – безистен (Kahraman 2011a: 84–85, 97; Kahraman 2011b: 694–697, 715).

Повече от пет хамама имат градове като Ханя на о-в Крит, който е център на санджак (Kahraman 2011a: 374), Серес (Kahraman 2011a: 129), Белград и Солун (Kahraman 2011a: 156). В Скопие, според иджмал дефтера от 1523/30 г., има осем бани (370 numaralı 2001: 54). Това само по себе си подсказва, че в случая става дума за по-големи и значими градски центрове. Данните за броя на махалите, броя и характера на обществените сгради също го потвърждава. Мюсюлманските махали в тях се движат между 30 и 50, мюсюлманските култови сгради, търговските ханове и специализираните пазари, безистени, кервансарайите и дюкяните са десетки, кафенетата, механите и бозаджийниците също са многобройни, само мектебите в Серес са над 20 и т.н. (Kahraman 2010: 510–517; Kahraman 2011a: 126–129; 156–159).

Сходното състояние на приведените от Балканите примери за съотношението между броя на баните в градовете и броя на населението, махалите и останалите обществени сгради, поражда въпроса съществува ли разлика между тях и тези в Анатолия. Излишно е да правим сравнение обаче с най-

големите, първостепенни в административно отношение градове на Империята като Бурса, Маниса и др. Ще обърнем внимание на тези, които отговарят на разгледаните вече градски селища по отношение на тяхната големина и жители.

В много от градовете в Анатолия като Чешме, Ерегли, Съогют и др. през XVI–XVII в. има по един хамам, а броят на махалите показва, че в случая отново става дума за малки градчета (370 numaralı 2001: 64–68). Както може да се очаква, обществените сгради в тях включват малко на брой джамии, до две-три медресета и мектеб, по един-два хана и толкова текета. Урла, Мугла, Милас, Кушадасъ и Ерменак, които са с по 11–12 махали, имат по два хамама (Kahraman 2011г: 111–112, 160, 222). В Айдън, който има 26 махали, хамамите са четири, в Денизли, град с 44 махали, броят им е шест, в Ларенде, бившата столица на Караманидите, има 32 махали и също шест бани (Kahraman 2011г: 169, 214, 338). В Малатия през XVII в. хамамите са седем, а махалите – 32, толкова са и джамиите и месджидите (Kahraman, Dağlı 2010: 11–14). В Кютахия с 36 мюсюлмански махали има девет хамама плюс три недействащи (Kahraman 2011в: 24–25). В Измир има 11 хамама. Тире, много голям град с 68 махали, има 13 хамама, част от които са двойни (Kahraman 2011в: 106, 184; Çakmak 2002: 27–28).

Примерите отново показват, че съществува връзка между големината и значението на градовете и броя на хамамите в тях. Ако сумираме наблюденията, се получава следната приблизителна картина:

Градове с 2 до 7–8 махали, т.е. попадащи в групата на т.нар. малки градски селища или такива с по-малобройна мюсюлманска общност на Балканите и в Анатолия, като Нова Загора, Айтос, Харманли, Драма, Тиквеш, Прилеп, Ерегли, Чешме, имат по една баня. Градовете с над 10–12 до 17–18 махали, или средните по размер, най-често имат по два или три хамама, като Ловеч, Ямбол, Кратово, Охрид, Урла, Милас, Ерменак и др. Тези с около 30–40 махали, които попадат в групата на големите градове, имат по 5–6 хамама, като Серес, Ларенде, Мараш, Денизли, а в някои случаи и повече, като Пловдив. Броят на хамамите е значителен и различен в най-големите градове на Балканите и Анатолия, като Никопол, Белград, Солун, Скопие, Галиполи, Кютахия, Тире и т.н.

Би трябвало да се очаква, че подобно на култовите и останалите обществени сгради броят на хамамите задоволява нуждите на мюсюлманската общност. Оказва се, че наличието на един хамам в малките градове не е изключение, а правило, валидно както за Балканите, така и за Анатолия. Очевидно е също, че в тях не са строени чифте хамама, които са налични в по-големите градски центрове. И ако не остава съмнение, че броят на хамамите е обвързан с големината на градовете, то по-интересното в случая е почти точният им брой в различните по големина градове на Балканите и в Анатолия, където може да се каже, че изненади по отношение на него няма. Същото наблюдаваме и по отношение на култовите сгради и особено на тези с търговско

предназначение. Така безистени, търговски ханове, араста и др. има само в по-големите и добре развити търговски градски центрове, които наред с това заемат водещо място в административната система. Това в крайна сметка поставя въпроса за вида на градовете през османския период – прилики и разлики, вид и устройство и най-вече – осмислянето на концепциите за османския, балканския и турско-балканския град.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Гаджанов 1909: Гаджанов, Д. Г. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. // *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, № 9–10, 634–724. [**Gadzhanov 1909:** Gadzhanov, D., G. Patuvane na Evlia Chelebi iz balgarskite zemi prez sredata na XVII vek. // *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo*, № 9–10, 634–724.]

Гюлева 2012: Гюлева, Ж. Никополският хамам – пример за така наречения развит тип османски обществени бани в българските земи? // *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*, № 5, 85–98. [**Gyuleva 2012:** Gyuleva, Zh. Nikopolskiyat hamam – primer za taka narechenia razvit tip osmanski obshtestveni bani v balgarskite zemi? // *Balgaria, bulgarite i Evropa – mit, istoria, savremie*, № 5, 85–98.]

Гюлева 2014: Гюлева, Ж. *Градът в българските земи от края на XIV до края на XVII в. по археологически данни (Силистренски, Никополски и Видински санджак)*. Непубликувана дисертация за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“. В. Търново. [**Gyuleva 2014:** Gyuleva, Zh. *Gradat v balgarskite zemi ot kraya na XIV do kraya na XVII v. po arheologicheski danni (Silistrenski, Nikopolski i Vidinski sandzhak)*. Nepublikuvana disertatsia za prisazhdane na obrazovatelната i nauchna stепен „Doktor“. V. Tarnovo.]

Димитров 1972: Димитров, С. *Евлия Челеби. Пътепис*. София: Издателство на Отечествения фронт. [**Dimitrov 1972:** Dimitrov, S. *Evlia Chelebi. Patepis*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front.]

Иванов 1963: Иванов, В. Баните в стария Шумен. // *Известия на Народния музей Коларовград*, № 2, 59–74. [**Ivanov 1963:** Ivanov, V. Banite v staria Shumen. // *Izvestia na Narodnia muzeu Kolarovgrad*, № 2, 59–74.]

Сиркаров 1965: Сиркаров, А. Бани от епохата на турското владичество в Бургаския край. // *Известия на Народния музей Бургас*, № 2, 127–147. [**Sirkarov 1965:** Sirkarov, A. Bani ot epohata na turskoto vladichestvo v Burgaskia kray. // *Izvestia na Narodnia muzeu Burgas*, № 2, 127–147.]

Тодоров 1972: Тодоров, Н. *Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*. София: Наука и изкуство. [**Todorov 1972:** Todorov, N. *Balkanskiyat grad XV–XIX vek. Sotsialno-ikonomichesko i demografsko razvitiе*. Sofia: Nauka i izkustvo.]

Boykov 2013: Boykov, G. *Mastering the conquered space: resurrection of urban life in Ottoman Upper Thrace (14th – 17th c.)*. – A Ph.D. Dissertation for Doctor of philosophy in the Department of History. Bilkent university Ankara.

Erken 1975: S. Erken. Edirne hamamları. // *Vakıflar dergisi*, vol. 10, pp. 403–419.

Giarelis et al. 2007: Giarelis, C., P. Kremezis, C. Spanos. The hamam of Ioannina: analysis and restoration. // *International Symposium on Studies on Historical Heritage*. Ed.

by G. Arun. Istanbul: Yildiz Technical University, Research Center for Preservation of Historical Heritage, pp. 1–9.

Göktürk 1963: Göktürk, H. Bostan Hamamı, Haseki Bostan Hamamı. // *İstanbul ansiklopedisi*, vol. 6, pp. 3006–3009.

Dağlı, Kahraman 2006: Dağlı, Y., S. A., Kahraman (haz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-“am-Urfa- Mara°-Sivas-Gazze-Sofya-Edirnâ* (3. Cilt, 2. Kitap). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dündar 2004: Dündar, M. Niğde/Bor hamamları. // *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 44, pp. 161–184.

Eyice 1960: Eyice, S. Iznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme. // *Tarih Dergisi*, vol. 15, pp. 99–122.

Haskan 1995: Haskan, M. N. *İstanbul hamamları*. İstanbul: Turing.

Kahraman 2010: Kahraman, S. A. (haz. S. A. Kahraman). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Akkırman-Amasya-Belgrad-Gelibolu-Manastr-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp* (5. Kitap: 2 Cilt). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman 2011a: Kahraman, S. A. (haz. S. A. Kahraman). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Gümülcine-Kavala-Selânik-Tırhala-Atina-Mora-Navarin-Girit Adası-Hanya-Kandiye-Elbasan-Ohri-Tekirdağı* (8. Kitap: 1 Cilt). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman 2011b: Kahraman, S. A. (haz. S. A. Kahraman). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Gümülcine-Kavala-Selânik-Tırhala-Atina-Mora-Nrımrin-Girit Adası-Hanya-Kandiye-Elhasan-Olri-Tekirdağı* (8. Kitap: 2 Cilt). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman 2011c: Kahraman, S. A. (haz. S. A. Kahraman). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya-Manisa-Izmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine* (9. Kitap: 1 Cilt). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman 2011d: Kahraman, S. A. (haz. S. A. Kahraman). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya-Manisa-Izmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine* (9. Kitap: 2 Cilt). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kahraman, Dağlı 2010: Kahraman, S. A., Y. Dağlı (haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad-Basra-Bilis-Diyrbakır-Isfahım-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van* (4. Kitap: 2 Cilt). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kanetaki 2004: Kanetaki, E. The Still Existing Ottoman Hamams in the Greek Territory. // *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture*, vol. 21, № 1–2, pp. 81–110.

Kiel 1990: Kiel, M. Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in the Process. // *The Turks of Bulgaria: the history, culture and political fate of a minority*. Ed. by K. H. Karpat. İstanbul: The Isis press, pp. 79–151.

Çakmak 2002: Çakmak, N. *Tire hamamları*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Şahin et al. 1990: Şahin, I., F. M. Emecen, J. Halaçoğlu. Turkish settlements in Rumelia (Bulgaria) in the 15th and 16th centuries: town and village population. // *The Turks of Bulgaria: the history, culture and political fate of a minority*. Ed. by K. H. Karpat. İstanbul: The Isis press, pp. 23–42.

370 numaralı Muhâsebe-i vilâet-i Rûm-ili defteri (937/1530) I. – T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 58. Ankara, 2001.

370 numaralı Muhâsebe-i vilâet-i Rûm-ili defteri (937/1530) II. – T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 59. Ankara, 2002.